

УДК 930.253(477) "1941/1942":327,3+355,1-058.65

© *Валентина СМІРНОВА*

АРХІВ В.В. ЛИТВИНОВА: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Розглянуто основні віхи подвижницької справи В.В. Литвинова – журналіста, колишнього почесного голови Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму. Дано загальну характеристику колекцій його архіву 1941-2008 рр., яка є цінним джерелом для дослідження історії організації та становлення руху малолітніх в'язнів, вивчення драматичних доль колишніх жертв нацистських переслідувань.

Ключові слова: жертви нацистських переслідувань, Міжнародна спілка колишніх малолітніх жертв фашизму, Міжнародний рух колишніх малолітніх в'язнів фашизму.

У грудні 2012 р. до Меморіального комплексу з ініціативи родичів В.В.Литвинова, колишнього почесного голови Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, передано його особистий архів. Десятки течок із листуванням, газетними вирізками, робочі блокноти й зошити, рукописи, книги, газети, журнали, а також безліч саморобних каталожних карток у довжелезному ящику – наочні свідчення багаторічної самовідданої праці заслуженого журналіста України, літератора, громадського діяча задля повернення вищої справедливості і шани тим, чиє дитинство, підліткові роки випали на війну, окупацію, перебування в нацистських таборах.

Володимир Васильович Литвинов народився 12 січня 1934 р. у Харкові. У школу пішов уже в евакуації. Батько – офіцер загинув на фронті. У 1945 р. додому повернувся лише старший брат Валентин, пройшовши страхіття нацистських концтаборів для радянських військовополонених у Гросс-Розені й Флоссенбурзі на території Німеччини.

Закінчивши в 1956 р. факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, В.В.Литвинов працював у редакції одного з комсомольських видань, із січня 1957 р. – у «Рабочей газете» (орган ЦК КПУ) літспівробітником, завідувачем відділу, відповідальним секретарем. У 1970-1990-х рр. – заступник начальника Державного агентства з авторських і суміжних прав при Кабінеті Міністрів України. У 1988 р. обраний секретарем Спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (з 1992 р. – Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму); з 1994 р. – почесний голова Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму (пожиттєво).

Володимира Васильовича досить часто запитували, чому він, не в'язень, опікується справами малолітніх. Відповідь, як правило, була досить лаконічною: «Спонукав вдалий (завдячуючи випадку) збіг життєвих, громадянських, творчих інтересів, що не могло відбитися на тому, як склалася моя доля. І що не могло не принести глибокого внутрішнього задоволення» [23].

Варто зазначити, що коли В.В. Литвинов розпочав працювати журналістом, у країні набирав сили масовий рух із пошуку невідомих героїв Великої Вітчизняної війни й популяризації подвигу тих, кого раніше в радянському суспільстві зараховували до категорії «заплямованих» перебуванням на окупованій гітлерівцями території або за ґратами нацистських концтаборів. Недарма Володимир Васильович вважав себе учнем С.С. Смирнова, письменника-дослідника, телерадіопубліциста, власне, з ініціативи якого й розпочався у країні той масовий суспільний рух повернення десяткам і десяткам тисяч радянських громадян, колишніх жертв війни, віри у вищу справедливість.

А що стосується щасливого випадку, то все почалося навесні 1962 р., коли до редакції «Рабочей газеты» звернувся А.І. Панчук, машиніст навантажувальних механізмів Першотравневого рудоуправління м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. Він виховувався в дитячому будинку, а коли почалася війна, загубився під час евакуації. Опинившись у дитячому притулку м. Дніпропетровська, втік. Був безпритульним. У визволеному місті сирітською долею Анатолія деякий час опікувався персонал евакогоспіталю, а з осені 1944 р. він став вихованцем Старобельського дитячого будинку Ворошиловградської області.

Анатолій Іванович Панчук звертався до редакції «Рабочей газеты» з проханням допомогти йому розшукати когось із своїх товаришів по дніпропетровському притулку, а також, по можливості, і близьких родичів, бо не мав жодних відомостей про своїх батьків.

Упродовж чотирьох років тривали наполегливі пошуки, під час яких В.В. Литвинову багато допомогли працівники паспортного відділу міліції м. Терни Дніпропетровської області (у цьому місті мешкав А.І. Панчук). Вони розіслали сотні листів із запитом не лише по території України, а й за її межами. З'явилося багато добровільних помічників і серед учителів, школярів, представників масових засобів інформації. Працював Володимир Васильович і в архівосховищах, зокрема в Дніпропетровському обласному партійному архіві (нині – Державний архів Дніпропетровської області). Досить важливим і дивним є те, що газетяру й пошуковцю-досліднику вдалося не лише розшукати знайомих і родичів А.І. Панчука, а й вийти на розв'язання іншого кола складних і важливих питань з історії нацистської окупації Дніпропетровська (недарма кажуть: якщо робиш щось справжнє – прийде несподівана допомога і відкриття).

Сталося те, що В.В. Литвинов установив факти вивезення дітей молодшого шкільного віку з Дніпропетровська до нацистського табору Аушвіц-Біркенау (Польща). І саме тоді в центральній радянській пресі з'явилися повідомлення про передачу польською владою радянській стороні віднайдених списків колишніх малолітніх в'язнів, що були вивезені з Радянського Союзу, серед яких були і дніпропетровці.

«А якщо відшукати цих колишніх малолітніх страждальців? Яким чином склалися їхні повоєнні долі? Чи можливо зустрінися з ними?» – ці питання бентежили Володимира Васильовича.

Це був новий, корінний поворот у пошуках В.В. Литвинова, і він, як виявилось, став доленосним.

На запитання редактора газети «Судьба» – «Чи усвідомлювали Ви тоді міру складності та відповідальності роботи, за яку взялися?» – В.В. Литвинов відповів: «звичайно, я не міг тоді уявити собі, що досягнення цієї мети займе четвертину сторіччя, що потрібно буде здійснити десятки поїздок країною, зустрінися із сотнями людей – свідками та учасниками подій, відправити в різні куточки Радянського Союзу тисячі листів, запитів, клопотань...» [1].

Отже, спочатку треба було розшукати колишніх малолітніх в'язнів, а потім їх об'єднати. Перший «малий зліт» відбувся навесні 1966 р. у Ленінграді, а далі: Мінськ (1966 р.), Орел (1968 р.), Могильов (1970 р.), Кривий Ріг (1973 р.), Дніпропетровськ (1976 р.), Київ (1979 р.), с. Орехово Вітебської області (1980 р.), Вітебськ (1985 р.), Київ (1985 р.), Москва (1986 р., 1987 р.). За чверть століття було розшукано майже 800 колишніх малолітніх в'язнів, уродженців Вітебської, Гомельської, Мінської областей Білорусії, Смоленської, Псковської областей Російської Федерації, Дніпропетровської, Харківської та інших областей України.

Було встановлено: перший потяг із 500 колишніми малолітніми в'язнями прибув до Києва в березні 1945 р., де їх розмістили в кількох спеціальних дитячих будинках, а інша черга – понад 700 дітей – прибула до Москви у травні 1945 р. і далі вони виховувалися в дитячих будинках Підмосков'я, Курської, Новгородської, Рязанської, Саратовської областей Російської Федерації.

На зльоті, що відбувся в Москві 7-11 жовтня 1987 р., з ініціативи В.В. Литвинова на обговорення було винесено одне головне питання: до якої суспільної організації, найближчої за інтересами до наявної проблеми, треба звернутися за підтримкою і сприянням у проведенні Всесоюзного зльоту для заснування Спілки колишніх малолітніх в'язнів. Кандидатів було три: Радянський комітет захисту миру, Виконком Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця, Радянський дитячий фонд імені В.І. Леніна. Вибір зупинився на останньому.

І ось 22 червня 1988 р. розпочався Великий всесоюзний зліт у Києві, в якому взяли участь 800 осіб, а також були запрошені й відомі публіцисти, кінематографісти, представники засобів масової інформації. Всі учасники зустрічі одностайно проголосували за створення Спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (СКМВФ). В.В. Литвинов став її секретарем.

Зі спогадів В.В. Литвинова: «Коло обов'язків, особливо на перших порах, визначався переважно невідкладними завданнями «поточного моменту». А це – встановлення надійного зв'язку з членами Ради..., налагодження в центрі і на місцях щоденних контактів з посадовими особами... Заяви, звернення, скарги у вигляді листів, телеграм, телефонних дзвінків..., дякували за викликаний зусиллями ентузіастів суспільний інтерес до жертв нацистських переслідувань... З нами

консультувалися, радилися, нам сповідалися... Клопотали про житло, лікування, пенсії, групи інвалідності...» [19].

Від кінця 80-х – початку 90-х рр. В.В. Литвинов разом з однодумцями багато опікувався створенням національних Спілок – Української, Російської, Литовської (згодом подібні Спілки запрацювали в багатьох республіках колишнього Радянського Союзу). Він брав активну участь і в роботі міжвідомчих державних комісій з вирішення багатьох складних питань щодо фінансової компенсації колишнім радянським малолітнім в'язням з боку уряду ФРН. У 1992 р. був обраний членом Центральної ради Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму (МСКМВ), входив до керівного складу Української спілки.

В.В. Литвинов користувався авторитетом десятків і десятків тисяч колишніх в'язнів у всьому колишньому Радянському Союзі, але у нього з роками все більше зростали побоювання і тривоги...

Улітку 2004 р. у газеті «Судьба» В.В. Литвинов висловив декілька серйозних зауважень щодо майбутнього Спілки і Руху: «...І тут, і там, вміло граючи на наших недоліках у роботі, спекулюючи на життєвих труднощах ... до складу Рад регіональних відділень прориваються особистості аморальні, негідні... Коли мене запитують, що потрібно робити, які вживати заходи, щобвилікуватися, видужати, я відповідаю коротко: працювати... Давайте пам'ятати про те, що ми маємо не тільки отримувати, але й віддавати...» [16].

Увересні 2006 р. В.В. Литвинов вийшов зі складу керівних органів МСКМВ, оскільки йому дали чітко зрозуміти: жодних змін у роботі керівних органів не відбудеться. Тоді йому навіть закидали, що він не має права звинувачувати деяких провідних активістів Руху у споживацьких інтересах, адже сам має дуже великі привілеї. Між тим, В.В. Литвинов на той час був пенсіонером, мав інвалідність 1-ї групи, працював у МСКМВ на громадських засадах.

16 травня 2010 р. В.В. Литвинов пішов із життя, залишив по собі добру, вдячну пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників. Володимир Васильович завжди намагався свою наполегливу пошуково-дослідницьку, громадську діяльність поєднувати з конкретними справами, практичною допомогою тим, хто мав у цьому гостру потребу. І це, напевно, – найголовніше у сприйнятті його як справжньої Людини й Особистості. В.В. Литвинов нагороджений орденами «За заслуги» III ст. (Україна), Дружби (Російська Федерація), медаллю Сергія Радонезького (Російська православна церква).

За тематичною ознакою, видовою належністю, характером колекції архіву, її на наш погляд, можна розподілити на п'ять основних груп.

Перша група – матеріали загального характеру, які найбільш яскраво характеризують різноманітну діяльність В.В. Литвинова (70 одиниць).

Епістолярій: - листування з метою з'ясування фактів довоєнної і воєнної біографії А.І. Панчука (листи-запити до відомчих організацій, архівних установ, редакцій газет, свідків та учасників подій і відповіді на них – 1962-1966 рр.); - щодо уточнення місць ув'язнення радянських малолітніх громадян на території окупованої нацистами Польщі (листи-запити до Головної комісії з розслідування воєнних злочинів гітлерівців

у Польщі, Генеральному консульстві ПНР у м. Києві, Товаристві польсько-радянської дружби в м. Варшаві (Польща), редакції щотижневика «Приязнь» (м. Варшава, Польща) – 1970 р., 1982-1983 рр.); - стосовно виявлення прізвищ колишніх малолітніх в'язів гітлерівських концтаборів, вихованців спеціальних дитячих будинків, у т.ч. №13 м. Києва (запити й відповіді на них – до Міністерства освіти СРСР, Виконавчого комітету Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця, 1980-1984 рр.).

Робочі записи: під час відряджень до Дніпропетровська у зв'язку з дослідженням історії функціонування дитячих дошкільних і шкільних закладів у 1941-1943 рр. (1964-1966 рр.); зустрічей колишніх в'язнів у Вітебську (1985 р.), Вільнюсі (1991 р.); у ході підготовки до зустрічі з Генеральним консулом ПНР у Києві (1984 р.); до зустрічі колишніх вихованців спеціального дитбудинку №13 м. Києва (1985 р.); по слідах відрядження до Харкова й зустрічей із колишніми вихованцями дитячого будинку в Сокольниках, що діяв у часи нацистської окупації (2000 р.); за результатами службового відрядження до Могилева-Подільського Вінницької області (2001 р.).

Друга група – матеріали джерелознавчого характеру, що дають можливість з'ясувати деякі важливі аспекти історії нацистського окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр., у т.ч. щодо перебування радянських дітей і підлітків за ґратами гітлерівських місць ув'язнення (216 одиниць). Окремі групи джерел охоплюють: - оригінальні документальні матеріали з документації відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи стосовно функціонування дитячих притулків, садків, шкільних навчальних закладів (1942 р.); - перезапис В.В. Литвиновим документальних матеріалів із фонду 2 280 (Відділ соціального забезпечення Дніпропетровської «міської управи») Державного архіву Дніпропетровської області (1960-ті рр.); перезапис матеріалів із газет «Українське слово», «Нове Українське слово» (органи Київської міської управи) 1941-1943 рр. (1960-ті рр.); перезапис матеріалів із «Дніпропетровської газети» (офіційний орган міста Дніпропетровська) 1941-1943 рр. (1960-ті рр.); - списки на 577 колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів, які були врятовані радянськими військами на території Польщі і вивезені до спеціальних дитячих будинків у Радянському Союзі – отримані за результатами листування із Виконавчим комітетом Спілки товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця (1983-1984 рр.); - копії матеріалів із ФР-298 (Редакція газети «Харків'янин») Державного архіву Харківської області щодо історії створення та функціонування дитячого будинку №1 у Сокольниках на околиці Харкова (1942 р.); - спогади 17 колишніх вихованців дитячого будинку в Сокольниках (2000 р.); - копії матеріалів із ФР-151 (Кримський штаб партизанського руху) Державного архіву в Автономній Республіці Крим (перезапис Н.І. Ковбаси, пошуковця-дослідника, члена кримського відділення МСКМВ, 2005-2006 рр.); - спогади 15 колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів Іслам-Терек, с. Сім Колодязів Ленінського району, тюрми м. Сімферополь (Крим), а також таборів на території Німеччини, покараних як членів родин партизанського загону «Шахта Багерово» м. Керч (2004-2006 рр.); листи-довідки Пісківської, Старосолотвинської, Глинівецької, Новогуйвинської, Озерянківської, Миролюбівської, Станишевської сільських рад депутатів трудящих щодо організації на окупованій Житомирщині у 1942 р. спеціальних німецьких колоній («гегевальдів»);

У поодиноких примірниках реліквійні матеріали: - газета «Червона Тульчинщина» (орган Тульчинського райкому КП(б)У та райвиконкому) – №1, 1 січня 1937 р; №27-28, 4 лютого 1937 р.; - «Дніпропетровська газета» (офіційний орган міста Дніпропетровська), №228, 14 листопада 1942 р.; - акт про передачу 35 дітей-сиріт до спеціального дитячого будинку №13 м. Києва представниками фільтраційного табору №300 – 11 березня 1947 р.; - програма зустрічі колишніх вихованців спеціального дитячого будинку № 13 у Києві 31 травня-1 червня 1985 р.; - журнал «Дошкільне виховання» № 5, 1985 р. зі статтю В.А. Семенової, колишнього директора спеціального дитячого будинку №13.

Третя група – з літературного надбання В.В. Литвинова (20 одиниць): - рукописи книжок «Отче ім'я», «Операція «Чорний дятел», «Потяг із ночі», «Коралове намисто» (російською мовою); публікації у газетах «Вечерний Киев», «Рабочая газета» (1960-2000-ті рр.); документальні публікації у журналі «Радуга» (1971 р., 1972 р., 1981 р.).

Четверта група – з пресових видань про діяльність Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму (45 одиниць): - газета «Прапор комунізму» (орган Київського міськкому партії і Київської міської ради депутатів трудящих) – 1985 р.; - газета «Правда України» (орган ЦК КПУ, Верховної Ради й Ради Міністрів УРСР) – червень 1988 р.; - газета «Судьба» (орган МСКМВ) – травень 1993 р. – 2008 р. (заснована 15 квітня 1993 р.).

П'ята група – картотека персоналій (821 картка). Близько 700 карток – із відомостями про колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів (450 – на тих, які були ув'язнені в таборах на території Польщі, у т.ч. в Аушвіц-Біркенау), інші – зі стислою інформацією про родичів деяких із вищезазначених в'язнів; адміністрацію й персонал таборів; вихователів спеціальних дитячих будинків на території Радянського Союзу.

На нашу думку, спочатку треба звернутися до листа А.І. Панчука, з якого саме і розпочалася пошуково-дослідницька діяльність В.В. Литвинова (4 березня 1962 р.). Ось уривок з нього:

«Шановна редакція! До війни я виховувався в одному дитячому будинку. Тоді мені було років п'ять. Коли розпочалася війна, наш дитбудинок стали евакуювати. Дорогою я відстав від нього й опинився в Дніпропетровську. Наприкінці серпня місто захопили фашисти... Голод. Холод. Життя на вулиці... Одного разу до мене підійшла незнайома жінка і сказала: «Ходімо зі мною. Я відведу тебе до дитячого притулку». Я пішов з нею. Притулок розміщувався у двоповерховому будинку, неподалік від транспортного інституту... Годували нас всілякими відходами. Ми шукали зручного випадку, щоб утекти, відправитися на ринок і знайти в сміттєвих ящиках щось поїсти... Одного разу до нас підійшло декілька есесівців. Один із них, який розмовляв російською, звернувся до нас з такими словами: «Віднині ви будете дітьми фюрера. Про вас поклопочуться...». І дійсно, дня через два чи три нас підстригли, помили, одягли у форму: біла сорочка, чорна краватка, пілотка, штани-шорти, шкарпетки, черевики. У притулок привезли ліжка. Для нас організували музичні заняття. Пам'ятаю, ми навіть розучували якусь пісню німецькою мовою...» [15].

В.В. Литвинову вдалося встановити, що притулок, до якого потрапив Анатолій Панчук у Дніпропетровську, розміщувався у двоповерховій будівлі у Шевченківському

провулку, 9. Він був українським дошкільним закладом. До речі, в 1942 р. у місті діяло п'ять українських і один німецький садки, в 1943 р. – 18 українських і два німецьких [2]. І в тих, і в інших багато робилося для виховання «гідних прибічників Третього райху».

У «Дніпропетровській газеті» писалося багато схвального про дитячі садки, різдвяні ялинки, подарунки від німецької фірми Лоцбек; піклування командування місцевого гарнізону про допомогу в харчуванні («увечері діти отримують склянку молока») [2; 3].

Чому ж за таких чудових умов у Дніпропетровську було чимало дітей-безпритульних? Утік, як відомо, і Анатолій.

Із публікації «У дитячому садку»: «Дитячий сміх – це кращий показник того, що діти веселі і здорові. А цей сміх чуєш зараз же, коли входиш у садок. У садку №2 виховується 125 дітей віком від 2 до 7 років. Серед них біля 50% напівсиріт, тобто таких, які не мають батька (репресований або на фронті), а мати працює. У садку чотири групи: дві молодші, одна старша і одна «нульова». Завідує садком Олександра Яківна Данилевська – старший, досвідчений педагог, більш як 40 років свого життя віддала вона роботі з дітьми» [3].

У грудні 1942 р. у садку мали гідно відзначити Різдво. Мішечки з подарунками від міської управи вихователі приховали, але діти дізналися про схованку – розібрали все між собою – і солодощі, й іграшки, і взуття з одягом, а в спустошені мішечки поклали всякий непотріб. Коли цей факт було викрито, більшість вихованців старшої групи були вивезені до табору Аушвіц-Біркенау у складі групи покараних учасників місцевого молодіжного антинацистського підпільного руху. Про ці події в колишньому дитячому притулку на Шевченківському провулку, перейменованому на садок, Анатолій Панчук дізнався від товариша по безпритульництву.

В.В. Литвинову стало цікаво дізнатися, яким чином проходила евакуація дитячих будинків, у т.ч. того, де виховувався А.І. Панчук (с. Соколівка, Вінниччина), де саме і як функціонували ті з них, що залишилися на окупованій території.

Зокрема, Володимир Васильович поставив чимало запитань В.А. Лугар, колишній виховательці Соколівського дитячого будинку, на які вона докладно відповіла в листі на 20 сторінках. Ось деякі фрагменти з нього (8 листопада 1966 р.): «Наші працівники-чоловіки йшли на фронт... Діти стали тихі, замкнуті й не відходили від нас... Навколо дитбудинку були створені пости, де чергували старші вихованці... У дитбудинку діти були шкільного віку... 21 липня 1941 р., розпочалася евакуація... Всю ніч вантажилися. Було 14 підвід. ... Коні були браковані, сліпі, одна мука, тому довелося всім іти пішки... дуже важко було переправлятися через Буг... скупчилося багато людей, підвід, один на одного наїжджали, літаки літають, освітлюють. Жах... Діти стомлювалися...» [14].

На щастя, вихованці Соколівського дитячого будинку змогли-таки евакуюватися до селища Аїм Андижанської області Узбекистану й у 1944 р. без пригод повернулися до рідних країв (з ними й Валентина Антонівна, пройшовши за два з половиною роки складний воєнний шлях).

Із записних книжок В.В. Литвинова: «Дитсадки працювали й у Соколовці, і в Тульчині... Коли розпочалася війна, дехто кинув дітей і поїхав, а ми залишилися

і рятували їх. Згадується перший прихід у Будинок дитини німців, котрі вимагали видати їм дітей комуністів та євреїв. Ми нікого не видавали, хоча було троє єврейських хлопчиків (їхні документи знищили й видали нові метрики)... Всіх дітей зберегли» [5].

А ось декілька аркушів із записами під назвою «По слідах дивовижних відкриттів під час відрядження до Харкова» [17]. Відрядження відбулося 31 травня – 2 червня 2000 р., що мало на меті зустріч із місцевими активістами МСКМВ. В.В. Литвинов був запрошений і на відкриття меморіальної дошки на території колишнього дитячого будинку в Сокольниках. Виявилось, що у 1942-1943 рр. цей будинок фактично мав ознаки нацистського табору смерті. Багато фактів вражало: де ж межа антилюдськості?

Зі спогадів В.В.Калашникова, колишнього вихованця Соколівського дитячого будинку (2000 р.): «Я закінчив 2-й клас з похвальною грамотою, і мені дали путівку до санаторію в Санжари. І коли розпочалася війна, нас розвезли по домівках. Я ввійшов до будинку й побачив таку картину: на кухні стояло корито, а в ньому були лісові квіти, пов'язанні в пучки. Мама в'язала пучки й плакала. Я запитав: «Що сталося?». Тоді мама сказала, що батько пішов на фронт, завод припинив роботу... Нас у батьків було п'ятеро. Мама з сестрою стали ходити на «мінку» в село... Останній раз мама пішла взимку 1941 р. Залишила мені десять стаканів пшоно і сказала, що в день готуй по одному стакану, а ми повернемося днів через сім-вісім. Я економив це пшоно. На 12-15 день воно скінчилося... Всі меблі я спалив... Тоді я пішов на коло трамвая (це було на Павловці) й між рейок збирав смолу. Я колупав ці горбики й збирав у цеберко... Запалив останні тріски... У кімнаті стало тепло... Вова, котрий ще не вмів розмовляти, став плакати: «Ам, ам...». Знайшов у стакані трохи менше четвертини крохмалю... Знайшов щось схоже на муку... Замісив затірку, закипіло, пішла піна... Виявилось, я прийняв глорію за муку. Вірі й Віті сказав: «Не жуйте, ковтайте, не так буде гірко». Так вони й зробили, а Вова це місиво їсти не став. Ми вляглися на одному ліжку, щоб було тепліше. Пройшло декілька днів. Ми чекали маму, а її не було. Не пам'ятаю, на який день до нас зайшла сусідка тітка Клава. Вова був мертвий. Ми були пухлі (так говорили тоді). Тітка Клава пішла по сусідах: «Нюрині діти вмирають». Але що могли дати сусіди? На наступний день прийшов поліцей, і нас кудись повели. В цей час Вітя втік, а мене і Віру привели в Сокольники. Коли я ввійшов у цю двоповерхову будівлю, там на полу лежали такі діти, як наш Вова, маленькі. Єдине, що вони могли говорити: «Хліба, хліба». Будівля не опалювалася, а тепло було від дітей. Нас привели на другий поверх і показали ліжку... Ми сіли на ліжку і плакали, доки від втоми не заснули. Нас ніхто не помічав, не чіпав, не розпитував. І, природно, не годували. Я вирішив вийти на вулицю і побачив, як дід брав мертвих дітей, котрі лежали в коридорі, і виносив на вулицю... Я пішов у ліс, котрий знаходився метрів за 200-300... І тільки потім я побачив, як згряя собак роздирає дитячі трупи... Мені страшно згадувати, як приїжджала машина з хрестом і забирала дітей. Їх возили в «медсантруд», так ми називали шпиталь німецьких льотчиків, котрий знаходився через яр від нашого дитбудинку. Іноді машина приїжджала, і прямо в ній у дітей брали кров, як мовиться, до нуля. Одного дня потрапив і я. Коли вкололи, було боляче, а потім приємна слабкість – і більше нічого не пам'ятаю. А коли прийшов у себе, на вулиці було похмуро, я лежав на листях (ми ними

набивали матраци і подушки). Я спробував устати – і впав... З тих пір я став уникати зустрічі з цією машиною і в дитбудинок повертався лише затемна, переночувати... Потім у мене, як і в більшості дітей, розпочалася короста... Наприкінці лютого ввійшли наші війська... Через деякий час знову ввійшли німці. В річці стояли танки, «катюші», все це було кинуте. Люди говорили, що не було боєприпасів... Розпочалася весна, прилетіли шпаки, і ми ожили. Ми драли їхні гнізда і пекли яйця, їли все, що можна їсти... Наступного дня ввійшли наші солдати, привезли польову кухню і стали давати суп у наші банки, але давали так мало, що ми плакали... Потім приїхали якісь військові і стали нас оглядати. Ми були живі трупи... Коли я бачив дітей із концтаборів у фільмах, то розумів: ми виглядали так само...» [6].

Дивним видається той факт, що збереглася вся документація дитячого будинку в Сокольниках за 1942 р.: щомісячні звіти про роботу, відомості про штатний розклад, прізвища персоналу (навіть були «інструктори-педагоги!»), кількість дітей помісячна (прибулих, померлих, тих, хто залишився), захворюваність [8]. При цьому не можна не звернути увагу на деякі незрозумілі статистичні дані: із січня до грудня 1942 р. прибуло 1 602 дитини, вибуло за рік – 1 315 дітей (куди?) і окремо – «померло дітей... – всього 191 дитина», «залишилося на кінець звітнього року – 158 дітей» [8; 12]. Якщо підрахувати самотійно, то із зазначеного вище випливає, що в дитячому будинку №1 у Сокольниках на кінець 1942 р. повинно було перебувати не 158 дітей, а 96. А попереду ще був 1943 р. – скільки ще він забрав дитячих життів, безвинних жертв війни?

На жаль, з невідомих причин в архіві В.В. Литвинова не збереглося жодних споминів колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів на території Польщі. Проте залишилися листи Володимира Васильовича 1970-1980-рр., що дають можливість скласти уявлення про те, як розпочинався і йшов пошук цих в'язнів, а також те, яким чином він здобував відомості на колишніх вихованців радянських спеціальних дитячих будинків, у т.ч. у Києві по вул. Пугачова.

До редакції щотижневика Головного правління товариства польсько-радянської дружби «Пшиязнь» (4 вересня 1982 р.): «У 1965 р. журналісти польської газети «Експрес вечерни» виявили під Бидгощу документи гітлерівських катів. Це були списки юних громадян Радянського Союзу. Вік дітей: від 2 до 14 років. Проти прізвищ стояли лаконічні примітки – «банденкіндер» (діти бандитів). Перелік прізвищ, порядкових номерів, дат народження (а в окремих випадках – і смертей) займав багато сторінок. У лівому нижньому – назва табору – «Освенцим», у лівому верхньому гриф – «Цілком таємно». Тисячі невідомих доль. Тисячі радянських дітей... Хто були ці діти? Хто були їхні батьки? Коли і як потрапили за колючий дріт? ... Яка їхня подальша доля? Чи живі вони?...» [12].

Далі В.В. Литвинов докладно розповідає, що більшість дітей були з Вітебської партизанської зони Білорусії. Влітку 1943 р. вони були вивезені до Аушвіца, а потім, розлучені з матерями, відправлені до карантинного табору Потулиці під Бидгощу. З серпня 1944 р. 433 хлопчики і дівчинки, які до цього часу вижили, були вивезені вантажівками до Костянтинова (Тухенген) на околиці Лодзі. На цей час у Костянтинові

вже перебувало декілька сот дітей із концтабору Майданек (Польща), вони також були переважно з Вітебщини. 19 січня 1945 р. Лодзь визволили радянські війська. 1200 радянських дітей, колишніх малолітніх в'язнів, були вивезені двома потягами на Батьківщину в березні 1945 р.(Київ) і до травня 1945 р. (Москва).

В.В. Литвинов звертався до читачів польського щотижневика: «Ми, учасники пошуку, розраховуємо на підтримку, увагу польських друзів, щоб не залишилося жодної білої плями, жодного нез'ясованого факту...» [12].

Упродовж 1982-1983 рр. з аналогічними питаннями щодо пошуку радянських в'язнів В.В. Литвинов адресував листи й до Головної комісії з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі (м. Варшава), Державного музею Аушвіца (Краківське воєводство), Державного музею в Майданеку (Люблінське воєводство), Лодзинського воєводського комітету, Бидгощського воєводського комітету, Лодзинського воєводського правління Товариства польсько-радянської дружби, Бидгощського воєводського правління цього Товариства (Польща), а також окружні комітети СЄПН (м. Галле, НДР) [4].

З'являлися цінні архівні першоджерела, сотні свідків подій, усе менш залишалося «білих плям» в історії функціонування нацистських таборів у Потоулицях, Костянтинові, Лодзі. Були результати пошуку колишніх малолітніх в'язнів, вихованців спеціальних радянських будинків по війні.

3 листа до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (31 липня 1980 р.): «Нещодавно в Києві відбулася зустріч колишніх вихованців спецдитбудинку № 13. У ньому після війни проживали та навчалися діти – в'язні фашистських концтаборів (Освенцима, Майданека), штрафного трудового табору для молоді в Лодзі, Літцманштадті. На неї приїхали діти з різних областей РРФСР, України, Білорусії, із Прибалтики. На зустрічі вирішили: потрібно наполегливо продовжувати шукати дітей, які перебували у фашистських таборах. Колишніх вихованців спецдитбудинку № 13 привезли в Київ із польського міста Лодзь. Час приїзду – середина квітня 1945 р. У дорозі дітей супроводжували радянські офіцери. Всього приїхало близько 200 хлопчиків і дівчаток. Перед цим (відразу після визволення Лодзі) їх лікували у військових шпиталях... Допоможіть у пошуках...» [13].

Більш докладно читаємо в листі-зверненні до Міністерства освіти СРСР, що був написаний два роки опісля (20 серпня 1982 р.): «Упродовж тривалого часу я займаюся історією, долями білоруських дітей... Для нової книги зібрав розлогі й, як мені здається, цікавий матеріал. Опитав сотні свідків. Знайшов низку цінних документів. Разом з тим є «білі плями», нез'ясовані місця... Для чого звертаюся до Міністерства освіти СРСР? На що розраховую? 1. Відомо, що для швидкого повернення додому примусово відірваних від рідних місць радянських людей урядом було створено спеціальне управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатрійованих ... Де закінчувалася турбота управління Уповноваженого і розпочиналася опіка органів народної освіти? За чиєю, так би мовити, лінією, привезли на Батьківщину 1 200 вітебських дітей...? 2. ...Хотілося б знати, коли саме привезли на батьківщину вітебських дітей-в'язнів – табір Константинов (Тухенген), поблизу Лодзі (Літцманштадта). Хто привіз? Який принцип розподілу по спецдитбудинках?... 3. Білоруські діти виховувалися в різних

дитбудинках країни... Чи наявні дані, як вони від'їжджали з дитбудинків, де навчались, як склалися їхні долі?... Під час визволення Лодзі в руки наших бійців потрапили документи дитячого табору в Константинові. Зокрема, багато називають зведену алфавітну книгу. В ній містилися відомості про кожного юного в'язня: його прізвище, ім'я, по батькові, дата й місце народження, дані про батька і матір, як опинилися в Тухензі (Константинові). За зведеною алфавітною книгою склалися списки дітей, які вирушали на Батьківщину. Є підстави вважати, що ця книга разом із усіма таборовими документами була привезена в Радянський Союз і передана організації, котра займалася облаштуванням дітей... Потрібні ґрунтовні консультації, добрі поради співробітників, їхня конкретна допомога...» [11].

У Міністерстві освіти допомогли порадами, а списки на 577 хлопчиків і дівчаток, зрештою, були отримані в Управлінні з розшуку Виконавчого комітету товариства Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця в результаті інтенсивної спільної роботи впродовж 1982-1984 рр. [20]. Ось тоді й започаткував Володимир Васильович ту картотеку, яку в архіві кваліфіковано як «картотека персоналій».

На нашу думку, цікаво навести приклади відомостей із карток на деяких із колишніх вихованців дитячого будинку №13 м. Києва (усього таких карток на 83 особи) [7]: «Адамова (за чоловіком Власенко) Зоя Луківна (за дитбудинківським списком – Іванівна), 1939 р. н. Батько, Адамов Лука Михайлович, воював в бригаді Д.Ф. Райцева. Інвалід I групи. Помер в 1953 р. Мати, Марія Дмитрівна. Дві доньки, Зоя и Надя (народилися в 1947 р.). Зоя народилася в с. Ходорово Вітебської обл. Номер в Освенцимі 61 829, номер матері 61 828. У списках дитбудинку значиться під номером 8. Забирав Зою із дитбудинку батько. Запис в книзі обліку вірна (1946 р.). Адреса: 211 313, Вітебська область, Вітебський район, с. Ходорово... Гаков Микола Степанович, 1933 р. н. Народився в с. Кулаково колишнього Суразького району в багатодітній родині (2 сестри, 3 брата). Батьки – колгоспники. Батько загинув на фронті. Брат Сеня (1924 р. н.) загинув партизаном, брат Єгор (1926 р. н.) – на фронті, куди пішов за другою мобілізацією. Мати й сестра перебували з Миколою в таборі «П'ятий полк» (Вітебськ), потім – в Освенцимі. Табірний номер 149 812. Із Освенцима був переведений в Потулиці. Там перебував близько року. З Потулиці потрапив у Лодзь. Після визволення виховувався в київському спецдитбудинку № 13. Із знайомою повернувся до матері у Вітебськ. Працює в тресті їдалень і ресторанів. Неосвічений... Ключев Іван Лукич, 1938 р. н. У списках під № 373. Народився в 1938 р. (за списками – 1937 р.). Із селян. Проживав в с. Задобре Суразького району Вітебської області. Близнюки з Василем. Схопили в лісі за зв'язок із партизанами. Із Вітебська вивезли в Майданек. У таборі померла мати й брат Василь. Із Майданека вивезли в Лодзь. Там і визволили. В д/б № 13 потрапив 10.05.45 р. Виховувався до 29.08.45 р. Направлений в РУ № 5. В армії служив з 1957 р. до 1959 р. Працює на київському радіозаводі. Слюсар-збірник. Мати – Агрипина Микитівна, батько – Лука Юхимович. Листування та зустрічі: на квітневий запит у 1971 р. – відповів 12.05.71 р. Запит від 15.11.77 р. залишив без відповіді, 5.05.80 р. зустрілися в автобусі перед поїздкою в республіканську бібліотеку (Київ – 96, вул. Ілліча, б. 7-а, кв. 72)».

За кількістю одиниць картотека персоналій найчисленніша в архіві. Серед значної кількості дуже вагомих за змістом – і колекція матеріалів, що передані Н.І. Ковбасою.

Із листа В.В. Литвинова (19 грудня 2004 р.): «Мила, славна Неллі Іванівна!... Чим більше читаю надіслані Вами матеріали, тим більше переконуюся, що здійснена серйозна пошукова й аналітична робота. Вона потребує публічної оцінки, широкого розголосу, щоб Вашими слідами змогли пройти ентузіасти і в Україні, і в інших країнах, – наприклад, у Росії, Білорусі, Молдові...» [10].

Н.І. Ковбаса народилася у 1933 р. в м. Керчі. Батьки, Іван Митрофанович і Олександра Трохимівна, працювали на місцевому металургійному заводі ім. П.Л. Войкова. Іван Митрофанович загинув у 1943 р. на Північно-Кавказькому фронті. Олександра Трохимівна, активний учасник місцевого підпілля, зв'язкова партизанського загону «Шахта Багерово» (м. Керч) разом із дітьми (Неллі і Славик, 1937 р.н.) у складі великої групи партизанських родин із березня 1944 р. пройшла через нацистські табори в с. Іслам-Терек, Сім Колодязів, тюрму СД у Сімферополі, а далі була етапована до таборів на території Польщі, Німеччини. Додому змогла повернутися в жовтні 1945 р. Н.І. Ковбаса закінчила Ростовський державний педагогічний інститут. Працювала в дошкільних, шкільних закладах м. Керчі. На пенсії з 1988 р. У 1996 р. вступила до МСКМВ. Пошуковець-дослідник колишніх партизанських родин місцевого загону «Шахта Багерово», історії «дітей підземелля», які пройшли через нацистські табори.

З чого усе починалося для Неллі Іванівни – у її листі до В.В. Литвинова (від 4 вересня 2004 р.): «Сталося так, що у відділі соцзахисту в Аршинцево влітку 1995 р. відмовилися заповнювати анкети на в'язнів... Відмовили й мені... І я, на «всякий випадок», приступила до пошуку підтверджуючих документів на нашу сім'ю про перебування на примусових роботах: Арользен, Краків, Штеттин... А у відповідь одне: «Не значиться, не надходили». Таких відповідей було до двадцяти. І ось Омськ: «Факт вивезення підтверджується». Але ні дати вивезення, ні причини, ні місця перебування в неволі – не вказуються. Шукаю, пишу... Ось тоді й уявила, скільки їх, колишніх невільників, відкинутих бюрократами, ковтають сльози з болем навпіл... Потягнулися жителі навколишніх сіл – Завітне, Костирино, Приозерне, Ельтиген, Аршинцевська коса... На 485 заповнили карточки і всіх заявили у Фонд «Взаєморозуміння та примирення» (на 06.11.2004 р. – 245 померли). Накопичувався досвід. Розпочалися пошуки в архівах. Якщо дізнавалися назви таборів фільтраційної реєстрації, робота прискорювалася. Всі, хто повертався через Франкфурт-на-Одері, отримували відповіді з Омська. Писали впродовж кількох років. Запити від імені однієї і тієї ж особи – це половина справи. А ось переконувати розчарованих... А таких у нас було 127 осіб. Не всі за життя дочекалися...» [9].

Наочні свідчення наполегливої праці Неллі Іванівни та її добровільних помічників досить вагомі: Perezapis архівних джерел з історії загону «Шахта Багерово» (акти, накази, доповідні записки штабу загону, списки особового складу, а також цивільних, які перебували в підземних копальнях Багерово, журнал бойових дій від 22 жовтня 1943 р. до 1 лютого 1944 р.) [18]; спогади колишніх малолітніх багеровців, в'язнів

нацистських таборів, складені під час бесід і записані особисто; списки тих, хто загинув у Багерово, хто був вивезений до Німеччини [22].

Особисті спогади, на прохання В.В. Литвинова, Неллі Іванівна писала час від часу, уривками, доповнюючи згаданими цікавими деталями, ставлячи питання, намагаючись якнайкраще відтворити пережите заради істини: «...Двері товарних вагонів були закручені дротом, і вікна під стелею заґратовані дротом. Вікна вузькі... Повантажили на підводи і повезли не в поселення, а в конюшні МТС... Старші і жінки йшли пішки за підводами... Розмістили в одноповерхових, довгих приміщеннях (виявилось, що це конюшня). Посередині стояла пічка (здається, з залізної бочки) з бічними дверцятами та прямою металевою трубою. Дах був дірявий, на підлозі лежала гнила солома... Страх витав у повітрі. Розстрілювали щоночі. Дорослі були похмурими. Ми, діти, сприймали страх смерті не стільки свідомо, скільки містично... Поліцаї ганяли на роботу рити канави для нових розстрілів. Оголошували так: «Рити траншеї під чагарник!». І сміялися при цьому... За межами табору була можливість у поліцаїв виміняти речі на їжу. Мама в кишенях пальто зберегла шкіряні рукавички тата і виміняла у поліцая вузлик борошна... Мама замісила кашу борошном і на боках пічки випекла коржики. Назвала їх «мандрелі». Пригощала. Після війни ще довго люди згадували Шурині «мандрелі». Я запитувала маму: «Чому мандрелі?». – «Мандрелі і все!». Тільки тепер, я думаю, що «мандрелі» від слова «мандри» – мандрівка. Ось такі «мандрівки» були в нас...» [21].

Отже, за першими результатами історико-археографічного опрацювання архіву В.В. Литвинова можна дійти таких висновків:

- різноманітні колекції дають можливість висвітлення витоків організації Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, опікування його почесного голови повоєнними долями сотень колишніх жертв гітлеризму;

- акумульована в особистому архіві документалістика є надзвичайно цінним історичним джерелом для дослідження соціальної історії, історії повсякдення воєнної доби тощо;

- а якщо спробувати визначити спільний знаменник усіх представлених матеріалів, то це, безперечно, пам'ять про війну – в її національному та інтернаціональному, особистісному та міжособистісному контекстах.

Джерела та література:

1. 45 и 20. Беседа редактора газеты с Литвиновым В.В. // Судьба. – 2007. – Сентябрь-октябрь. – №5. // Акт № 130040 від 14.02.2013 р.
2. Випуски Литвинова В.В. з «Дніпропетровської газети». – 1943. – 29 січня. – №12. // Акт №130066 від 12.03.2013 р.
3. Випуски Литвинова В.В. з «Дніпропетровської газети» – 1942. – 5 лютого. – №29. // Акт №130066 від 12.03.2013 р.
4. Довідка Литвинова В.В. до Генерального консульства ПНР у Києві. м. Київ 18.05.1983 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.

5. *Записна книжка Литвинова В.В. м. Тульчин. Вінницька область. 05-06.06.1965 р. // №130066 від 12.03.2013 р.*
6. *Калашников В.В. Воспоминания. г. Харьков. 2000 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
7. *Картотека персоналій. Колишні в'язні нацистських концтаборів, вихованці дитячого будинку №13 м. Київ. 1970-1980-і рр. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
8. *Лист №3-1/434 дирекції Державного архіву Харківської області до Калашнікова В.В. м. Харків. 15.10.1991 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
9. *Лист Ковбаси Н.І. до Литвинова В.В. м. Керч. 04.09.2004 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
10. *Лист Литвинова В.В. до Ковбаси Н.І. м. Київ. 19.12.2004 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
11. *Лист Литвинова В.В. до Міністерства освіти СРСР. м. Київ. 20.08.1982 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
12. *Лист Литвинова В.В. до редакції щотижневика «Пшиязнь» Головного правління товариства польсько-радянської дружби. м. Київ. 04.09.1982 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
13. *Лист Литвинова В.В. до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР. м. Київ. 31.07.1980 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
14. *Лист Лугар В.А. до Литвинова В.В. м. Хмільник. Вінницька область. 08.11.1966 р. // Акт №13006 від 12.03.2013 р.*
15. *Лист Панчука А.І. до Литвинова В.В. м. Терни. Дніпропетровська область. 4.03.1962 р. // Акт №130066 від 12.03.2013 р.*
16. *Литвинов В.В. Сберегите нравственное здоровье // Судьба. – 2004. – Июль-август. – №4. // Акт №130069 від 13.03.2013 р.*
17. *Литвинов В.В. «По следам удивительных открытий во время командировки в Харьков». г. Киев. Июнь 2000 г. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
18. *Партизанський загін «Шахта Багерово». Перезапис Н.І.Ковбасою справ із ф.151 «Партизанський загін «Шахта Багерово» Державного архіву Автономної Республіки Крим // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
19. *«Соучаствовать!». Из воспоминаний Литвинова В.В. // Судьба. – 2008. – 22 июня. – №3. // Акт №130040 від 14.02.2013 р.*
20. *Список колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, що були вивезені з Радянського Союзу у 1943-1945 рр. м. Москва. 1982-1984 рр. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
21. *Спогади Ковбаси Н.І. 2004-2006 рр. м. Керч // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
22. *Спогади Тертишної М.І., Толоконнікової М.К., Руденко Л.І., Акаєва В.П., Гребенюк В.А. м. Керч. 2004-2005 рр. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
23. *Югов В. Отторжение страха. Интервью с В. Литвиновим. г. Киев. Май 2006 г. // Акт №130069 13.03.2013.*

© Валентина СМІРНОВА

АРХИВ В.В. ЛИТВИНОВА: ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИСТОРИКО-АРХЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотрены основные вехи подвижнического труда В.В. Литвинова – журналиста, бывшего председателя Международного движения бывших малолетних узников фашизма. Дана общая характеристика коллекций его архива 1941-2008 гг. Приведены примеры наиболее содержательных, интересных материалов. Сделан вывод о том, что данная коллекция представляет ценный источник для исследования истории организации и становления движения малолетних узников, изучения драматических судеб бывших жертв нацистских преследований.

Ключевые слова: жертвы нацистских преследований, Международный союз бывших малолетних узников фашизма, Международное движение бывших малолетних узников фашизма.

© Valentyna SMYRNOVA

ARCHIVES OF V. LYTVYNOV: THE FIRST RESULTS OF HISTORICAL AND ARCHEOGRAPHICAL STUDY

The main milestones of V. Lytvynov's selfless activity who is a journalist, former honorable chairman of the International Movement of former underage prisoners of fascism have been examined.

The total characteristic of its archive collections 1941-2008 has been done. The interesting and meaningful examples have been given. It is concluded that the mentioned collection is a valuable source for research of the history of organization and formation of underage prisoners Movement, studying of dramatic fates of former victims of Nazi persecution.

Keywords: the victims of Nazi persecution, the International Union of former young victims of fascism, the International Movement of former underage prisoners of fascism.